Conf. univ. dr.
Ioan St. Lazăr

Reflexe antimiene în opera eminesciană (II)

Concluziile cu care, în numărul anterior, finalizam prima parte a demersului de faţă este de la sine înţeles că nu pot fi decât o treaptă spre cele ale acestuia ca întreg, fiind, de fapt, „închideri ce se deschid" şi premise pentru continuarea lui pe noi paliere, precum şi făgăduisem: „Despre acestea toate, noi înşine năzuim a scrie într-un context ulterior".

Inevitabil, acele noi paliere de care dorim să ne ocupăm se vor înscrie pe aceeaşi „linie subţire" a supoziţiei mai mult sau mai puţin întemeiate, rezultând din analogii, paralelisme ori (ideal!) chiar „mostre" relevante, căutate obstinat într-o cercetare plină de capcane, din care doar intuiţia şi buna-credinţă ne survolează.

A cunoscut Eminescu Didahiile antimiene în copii manuscrise?

Prima „capcană" de fond ţine de resortul documental, în sensul în care, cum subliniam deja, încă nu s-a aflat „un document cert din care să rezulte că Eminescu ar fi citit, măcar fragmentar, manuscrisul *Didahiilor* antimiene", opera postumă propriu-zis literară a mitropolitului tipograf şi orator, care putea să satisfacă interesul cultural-spiritual, etic, lingvistic şi artistic al poetului; cum, însă, această lucrare, compusă la începutul secolului precedent, a fost tipărită, în primă ediţie, de-abia în anul 1886, singure copiile manuscrise în care circulase în acel răstimp, i-ar fi putut fi de folos, dacă ar fi avut cunoştinţă de vreuna din ele. Gabriel Strempel, cercetătorul care a realizat, în 1962 şi 1972, ediţiile de bază ale operei lui Antim Ivireanul, a identificat doar 7 copii manuscrise ale *Didahiilor*, descoperite spre sfârşitul secolului al XIX-lea şi în secolul al XX-lea[1], copii dintre care doar pe unele ar fi putut (sau nu) să le cunoască Eminescu. Aşezând aceste copii (originalul fiind pierdut!), într-o ordine cronologică,

1 Cf. Gabriel Strempel, Introducere la vol. *Antim Ivireanul, Opere*, ediţie critică şi studiu introductiv de Gabriel Strempel, Bucureşti, Editura „Minerva", 1972, p. XLIV – XLVI.

rezultă un tablou parțial semnificativ pentru perenitatea acestei opere antimiene capitale, dar postume, tablou ce nu le situează, însă, la „suprafața" vieții cultural-spirituale, pentru a fi rezonat în conștiința epocii lui Eminescu. Astfel:

– 1722 – 1725 (la mai puțin de un deceniu de la martiriul mitropolitului Antim), perioadă în care, la solicitarea egumenului Mănăstirii Antim, popa Stanciu, un Efrem grămăticul face prima copie manuscrisă, cel mai probabil după originalul ograf al *Didahiilor* lui Antim Ivireanul; a fost descoperită de Gabriel Strempel în 1958, poartă numărul 3460 în Biblioteca Academiei Române și constituie textul de bază pentru ediția critică din 1972;

– (cca 1725 – 1750)[2], perioadă în care s-a realizat o a doua copie manuscrisă cunoscută, care poartă numărul 549 (BAR) și care a preluat textul lui Efrem, având, ca și acesta, „pe lângă cele 28 de didahii, două întâmpinări către domn (Constantin Brâncoveanu – n.n.) și un *Cuvânt pentru pocăință*", precum și „trei cuvântări la îngropăciune și o învățătură la spovedanie" (G. Strempel); a fost descoperită în vara anului 1887 la Mănăstirea Căldărușani de către Constantin Erbiceanu, care a și editat-o, în 1887, susținând că, datorită grafiei și ornamentației, ar fi chiar autograful lui Antim, fapt infirmat ulterior;

– „mijlocul veacului al XVIII-lea", când s-a realizat, „în cursiva specifică școlilor de grămătici de la București" (G. Strempel), o nouă copie, de data aceasta, după manuscrisul nr. 549, de la Căldărușani; această nouă copie se află la Biblioteca Județeană din Craiova, înregistrată sub nr. 67;

– 1781, anul copiei manuscrise realizate de către arhimandritul Grigorie Deleanu de la Mitropolie, înregistrată la nr. 524 (BAR); a fost descoperită de către episcopul Romanului, Melchisedec Ștefănescu, în 1886, când o și publică, acesta fiind anul când se tipăresc prima dată *Didahiile* lui Antim Ivireanul. (Ulterior, până în 1915, au mai apărut alte șase ediții – v. G. Strempel, *op. cit*. p. LVII);

– „în jurul anului 1780", s-a realizat o altă copie, „de dimensiuni egale cu cele de mai sus" (G. Strempel), adusă la Academie în 1958, dar neachiziționată;

– în „primul deceniu al veacului trecut" (XIX), s-a realizat o altă copie, „cu lipsuri la început și la sfârșit" și păstrată „tot în depozit particular" (G. Strempel); nu a fost achiziționată, deși fusese semnalată „de cunoscutul cercetător din Iași, Paul Mihail"[3]. Fiind, de acum, al doilea manuscris publicat în ediție critică și căruia, în plus, editorii au reușit să-i refacă istoria (până a ajuns, ca dar, în posesia părintelui Paul Mihail), acest manuscris basarabean, succedând prototipul bucureștean deteriorat sau pierdut, este încă o dovadă peremptorie că, deși caterisit, Antim Ivireanul a rămas, prin biografia lui martirică, prin tipăriturile lui de cea mai mare importanță în cult și, iată, și prin manuscrisele lui postume, în conștiința publică a

2 deducția noastră

3 Astăzi, putem spune mai multe despre această copie, care a fost editată sub titlul *Antim Ivireanul. Predici. Un manuscris inedit din Basarabia* (1824), ediție critică, studiu introductiv, note, facsimil de Zamfira Mihail și Paul Mihail, la Editura Academiei Române și Editura „Istros" a Muzeului Brăilei „Carol I", București-Brăila, 2017, 651 p. Propriu-zis, se pune în circulație manuscrisul D – ce se adaugă celorlalte trei de la Academie: A (nr. 3460), B (nr. 549) și C (nr. 524) –, fiind realizat la Mănăstirea Dobruța din Basarabia, în răstimpul 1822-1824, după un prototip copiat, și el, în București, la solicitarea ierarhului Gavriil Bănulescu-Bodoni, care, în anii 1808-1812, era exarh al Plaiurilor Mitropoliei Ungrovlahiei și mitropolit al Moldovei; întors în Basarabia preluată de Rusia și numit mitropolit al Chișinăului și Hotinului, ierarhul a folosit, în activitatea sa pastorală, până la moarte (1822), manuscrisul bucureștean, pe care apoi, un arhimandrit apropiat, numit egumen la Dobruța, l-a adus aici și a dispus copierea lui „cu scopul de a avea o culegere de texte omiletice de citit la strană" sau „ca să existe o Carte de învățătură pentru citire cu voce tare", în biserică, pentru ca să nu-și uite limba română credincioșii supuși deznaționalizării în imperiul țarist.

oamenilor Bisericii (ierarhi, preoți, monahi), care i-au publicat sau copiat lucrările, chiar eludându-i semnătura (fiindcă nu se putea altfel!), le-au folosit, întregi ori fragmentare, asigurându-le circulația și perenitatea.[4]

Fără îndoială, „tabloul" înfățișat mai sus, al copiilor manuscrise după originalul *Didahiilor* antimiene, dincolo de faptul că ne incită unele întrebări și supoziții legate de acest original[5], denotă clar că Eminescu, atât în anii de formație (1866–1874), cât și în cei de maturitate (1874–1883), deși va fi aflat despre Antim Ivireanul (de la Aron Pumnul și Timotei Cipariu, mai întâi), nu va fi avut cum să citească opera predicatorială a mitropolitului martir decât din anul 1886, anul descoperirii și al primei sale editări, adică mult prea târziu pentru a i se releva „influențe" sau „reflexe". Totuși, analogiile poetice reliefate de Al. Piru, Mihai Rădulescu și de noi înșine „deschid – cum scriam – piste de cercetare ce pot anima un progres", argumentul fiind acela că „nu este exclus, deși nu avem nicio mărturie ca el (Eminescu – n.n.) să fi întâlnit și citit, la vreo mănăstire moldoveană (Neamț, de pildă) sau munteană (Căldărușani, posibil) unele copii fragmentare din *Didahiile* antimiene, care să-i fi oferit unele sugestii poetice ori publicistice"[6]. De altfel, între miscelaneele în care ar fi întâlnit asemenea fragmente, chiar Gabriel Strempel semnala, în 1972, că, în ms. 1224 al Academiei, înserat printre alte cazanii copiate la începutul sec. XIX, se află și *Cuvânt de învățătură la nașterea Domnului nostru Iisus Hristos*.[7] În același sens, adăugăm și noi, măcar, un exemplu din *Catalogul manuscriselor românești*, vol I, întocmit de același eminent cercetător Gabriel Strempel, anume miscelaneul înregistrat la nr. 302, datat în secolul al XVIII-lea la început[8] și care cuprinde, în filele 1 – 105, *Catavasier* (al lui Filothei Sfetagorețul), iar în filele 107 – 145, *Antim Ivireanul, Didahiile – text fragmentar*, corespunzător predicilor de la pag. 133 – 139 (*Învățătură la sfân-*

4 V., în acest sens, Ioan St. Lazăr, „Perenitatea tipăriturilor lui Antim Ivireanul în secolul al XVIII-lea", în vol. *Antimiana*, II, antologie de studii, comunicări și articole, editată de Centrul de Studii Medievale și Premoderne „Antim Ivireanul" – Râmnicu-Vâlcea, Bacău, Editura „Babel", 2012, pp. 498-503; Zamfira Mihail și Paul Mihail, *Introducere*, la vol. *Antim Ivireanul, Predici. Un manuscris inedit din Basarabia (1824)* (...), 2017, p. 25.

5 Noi avansăm supoziția că vor fi fost două originale antimiene ale Didahiilor. Primul a fost cel pregătit „în vederea imprimării în jurul (anu) lui 1713" și refuzat de cenzura instituită de Brâncoveanu prin intermediul conducerii Academiei Domnești – cf. Daniel Barbu, *Scrisoare pe nisip. Timpul și privirea în civilizația românească a secolului al XVIII-lea*, București, Editura „Antet", 1996, p. 75 –, refuz întemeiat, după noi, pe cel puțin trei motive obiective, dar și subiective, asupra cărora nu insistăm aici; acest original va fi rămas prin scriptele Academiei Domnești? Îi va fi fost restituit autorului? Al doilea original credem a fi fost „ciorna" rămasă în „portofoliul" mitropolitului, ciornă în care a adăugat cele două scrisori de dezvinovățire față de domnitor sau cuvântul la înmormântarea (din 1716) a soției lui Nicolae Mavrocordat și în care prima didahie avea, desigur, provizoriu, titlul *Aceasta o am zis când m-am făcut mitropolit*, titlu imposibil – deontologic vorbind – în exemplarul pentru tipar; acest al doilea original antimian va fi fost copiat de către Efrem grămăticul și se va impune odată cu ediția critică din 1972.

6 citatele noastre – din partea întâia a demersului de față, respectiv, din revista „Martyria", nr. 1/2017.

7 Gabriel Strempel, *op. cit.*, p. XLVI.

8 v. Gabriel Strempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol I, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978, pp. 84-85.

tul părintele nostru Nicolae), 194 – 202 (*Cuvânt de învățătură în 25 a lunii Dechemvrie, la nașterea Domnului nostru Iisus Hristos*), 126 – 128 (*Cuvânt de învățătură la Obrezaniia lui Hristos*), 188 – 193 (*Cuvânt de învățătură asupra omului mort*) din volumul Antim Ivireanul, *Opere*, ediția 1972, acel miscelaneu fiind dăruit Academiei Române, în 1881, de către Dim. A. Sturdza (care nu va fi fost interesat de ceva din istoria manuscrisului).

Întrebarea firească: dacă Eminescu va fi cunoscut acest miscelaneu (și implicit *Didahiile* din el, ca texte proprii ale lui Antim Ivireanul) nu poate avea un răspuns pozitiv, întrucât Dimitrie A. Sturdza – „istoric diletant și fantezist, dar politician liberal de mare influență și mai ales un om care nu iartă niciodată o ofensă", cum îl caracterizează un istoric literar de azi[9] – a fost satirizat în tușe groase de Eminescu, în chiar acel an 1881, în *Scrisoarea III* („Vezi colo pe urâciunea fără suflet, fără cuget..."), la mijloc fiind, desigur, aversiunea poetului față de partidul „roșilor". Întrebarea noastră, rămânând în căutarea/așteptarea unui alt miscelaneu, alt colecționar sau alt lăcaș ce va fi reținut fragmente, măcar, din *Didahiile* antimiene, mai implică o interogație corelativă: având el însuși o vechime de cca 150 de ani, de circulație și folosință, miscelaneul nr. 302 nu va fi avut, la rândul lui, după obicei, alte copii dintre care una să fi fost văzută și de ochii agili ai lui Eminescu?

Ne mișcăm, așadar, pe „linia subțire" a supoziției, dar nu fără rost...

Ce și cât va fi știut Eminescu despre și de Antim Ivireanul

Se vede, însă, că procedura noastră de a avea în continuare doar un vector-țintă, anume cunoașterea de către Eminescu a *Didahiilor* antimiene, de unde să identificăm alte analogii, „reflexe" ori preluări creatoare, mai multe decât am arătat anterior, și-a dovedit limitele, încât va trebui să o asociem unei perspective mai cuprinzătoare, respectiv, cunoașterea culturii vechi românești de către Eminescu, vectorul-țintă fiind reliefarea, din cadrul acesteia, a personalității și activității lui Antim Ivireanul ca reper și posibil model atitudinal și, în parte, creativ.

Eminescu ar fi putut afla despre Antim Ivireanul de la primii cititori de cărți și manuscrise vechi românești cu care a venit de timpuriu în contact direct ori pe cale livrescă. Sensibilizat din familie (prin rugăciunea cu psalmi și lecturi din *Viețile sfinților*, texte ale lui Dosoftei) pentru citirea slovelor vechi bisericești, adus de tatăl său la gimnaziul româno-ger-

9 Mircea Anghelescu, Prefață, la vol. Moses Gaster, *Literatura populară română*, ediție, prefață și note de..., București, Editura „Minerva", 1983, p. XVII.

man din Cernăuți, va locui ca un „copil de suflet”[10] în casa profesorului ardelean (fruntaș pașoptist) Aron Pumnul, a cărui bibliotecă, deopotrivă a gimnaziștilor (situată în casa mică din curte), o va ordona și parcurge în bună măsură și al cărui *Lepturariu* îi va oferi primele repere într-un univers al cărții românești de până atunci. De la nobilul profesor respectat și iubit de toată urbea bucovineană – cel care mergea adesea, cu căruța și elevi, la Mănăstirea Putna, de unde împrumuta cărți pentru a le valorifica la clasă și în *Lepturariu* și, nu o dată, pentru a le împrumuta, la rândul lui, colegului Timotei Cipariu de la Blaj în vederea includerii în volumele *Crestomației* pe care o pregătea –, va deprinde viitorul poet interesul de a-și procura (uneori în condiții financiare precare) cărți necesare multiplelor sale preocupări intelectuale și artistice și de a le împrumuta și el apoi, pentru scopuri culturale majore, cum a făcut-o pentru *Crestomația* lui Moses Gaster. În plus, odată cu înfiripărea primelor poezii și confirmarea talentului (debutul, cu poezia *Îmbracă-te în doliu, frumoasă Bucovină*, în broșura *Lăcrămioarele învățăceilor gimnasiaști din Cernăuți la mormântul prea iubitului lor profesoriu Aron Pumnul răpăusat într-a 12/24 ianuarie 1866*), își va asuma „în contul propriu” teza (și îndemnul) magistrului Cipariu privind posibilitatea și necesitatea „de a reînvia și a reintroduce formele viabile din limba veche în țesătura modernă a limbii române”[11]; teză care-l va fi animat pe savantul blăjean al vremii să alcătuiască *Crestomație sau analecte literare din cărțile mai vechi și mai nouă românești, tipărite și manuscrise, începând de la secolul XVI până la al XIX, cu notiță literară*, antologie în mai multe volume, dintre care n-a apărut decât primul, în 1858, cu fragmente din tipărituri din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, însoțite de ampla introducere – *Notiță literară* – „cea dintâi schiță a literaturii române veche”[12].

În această *Notiță* – de 38 de pagini! – Timotei Cipariu se vădește primul dintre autorii noștri din secolul al XIX-lea care îl menționează pe mitropolitul de origine georgiană și cu sfârșit martiric, Antim Ivireanul[13] și de aici ar fi putut afla întâia oară tânărul Eminescu despre memorabila personalitate a culturii noastre vechi. Acest lucru se va fi întâmplat fie la Cernăuți, unde profesorul Aron Pumnul va fi primit primul volum al *Crestomației*, apărut în 1855 (a doua ediție în 1862), fie la Blaj, unde, afectat de moartea profesorului ardelean și fascinat de „Mica Romă” a Școlii Ardelene, tână-

10 v. Ion Filipciuc, Lăcrimioarele învățăceilor ... și Eminescu, întregite cu facsimila broșurii din 1866. Câmpulung Bucovina, Ed. Biblioteca „Miorița”, 2001, p. 47; v. și Petru Rezuș, „Copilul de suflet Mihail”, în vol. *Aron Pumnul* (...), Iași, 1994, pp. 79-84.

11 Dan Zamfirescu, *Eminescu și literatura română veche*, în vol. D.Z., *Studii și articole de literatură română veche*, București, Editura pentru Literatură, 1967, p. 38; ibidem, în vol. D.Z., *Contribuții la istoria literaturii române vechi*, București, Editura științifică și enciclopedică, 1981, p. 45.

12 *Ibidem*.

13 v. Gabriel Strempel, *Antim Ivireanul*, București, Editura Academiei Române, 1997, p. 15.

rul poet ajunsese pe jos pe „drumul împărătesc”[14], în 1866, sperând să-și continue studiile și fiind avid de lecturi. Totuși, nu doar din *Notița* magistrului Cipariu va fi aflat Eminescu câte ceva despre Antim Ivireanul și activitatea lui, pentru că, parcurgând inventarul din 1858 al cărților din biblioteca gimnaziștilor cernăuțeni, publicat de Al. Vasiliu[15], descoperim, la numărul 67 o lucrare tipărită de Antim Ivireanul, respectiv:

– (nr. 67) *Carte sau lumină cu drepte dovediri de'n dogmele bisericii răsăritului, asupra dejghin(ă)rii Papistașilor, descoperită și așiăzată de prea învățatul Ermonah Maxim Peloponesianul, acuma întîi tipărită pe limba românească, cu porunca și cu toată chieltuiala a pre-luminatului și pre înnălțatului Domn și oblăduitoriu a toată Țiara Românească Ioann Constantin B. B. Voievod, purtând cîrma pravoslaviei Sfințitul Mitropolit Kyr Teodosie. Și s-a tipărit în tipografia domnească a sf. Mânăstiri Snagov la anul 1699 de smeritul ermonah Antim Ivireanul, pentru ca să se dea dar pravoslavnicilor* – lucrare donată de Zbiera Ion, studhinte de'n VII.

Comparând acest titlu (înscris în catalogul bibliotecii) cu titlul original:

„*Carte sau Lumină cu drĕpte dovediri din dogmele Besĕricii Răsăritului asupra dejghin(ă)rii Papistașilorŭ, descoperită și așezată de prea învățatul ieromonah Maximŭ Peloponesianulŭ, acumŭ întîiu tipărită pre limba rumânească, cu porunca și toată cheltuiala a prea Luminatului și înălțatului domnŭ și oblăduitoriu a toată Țara Rumânească Ioannŭ Constandinu B.(asarab) B.(rîncoveanu) Voevodŭ. Purtîndu cîrma Pravoslaviei Prea sf(i)nțitulŭ Mitropolit Chir Thedosie. Și s[-]au tipăritŭ în Tipografia Domnească în Sf(î)nta mănăstire în Sneagov. La anulŭ mîntuirii lumii 1699, în luna lui aprilie, de smeritul întru Ieromonahi Anthim Ivireanul ca să se dea darŭ Pravoslavnicilorŭ*”[16],

este foarte evident că bibliotecarul (profesorul Pumnul sau un „studhinte”) a actualizat grafia după norme din prima jumătate a secolului al XIX-lea, norme ale urmașilor din acest secol ai Școlii Ardelene, între care Aron Pumnul, iar, pe de altă parte (și aici, presupunem ca scriptor un gimnazist!), că opțiunea de a începe cu literă minusculă cuvinte scrise de Antim cu majusculă denotă ignorarea (încă o dată!) unei norme filologice elementare, anume, corectitudinea transcrierii. Cartea , „scrisă în limba română cu slove chirilice”, menită să lumineze „pravoslavnicii” (dreptcredincioșii) cu dogmele Bisericii Ortodoxe pentru a combate doc-

14 v. Ion Filipciuc, *Drumul împărătesc al poetului*, Târgoviște, Editura „Macarie”, 1999.

15 v. Aurel Vasiliu, „Elevul Mihai Eminescu în lumina cărților”, în vol. *Caietele Mihai Eminescu*, studii, articole, note, documente, iconografie și bibliografie, prezentate de Marin Bucur, IV, București, Editura „Eminescu”, 1977, p. 241.

16 transcriere efectuată după vol. Antim Ivireanul, Opera tipografică, realizat de arhim. Policarp Chițulescu (coord.), Doru Bădără, Ion Marian Croitoru, Gabriela Dumitrescu, Ioana Feodorov, București, Institutul Cultural Român, 2016, p. 67.

trina catolicilor („Papistașilor") într-un „moment de maximă amenințare la adresa identității și unității spirituale a românilor"[17] – ceea ce, parțial, s-a petrecut în Ardeal prin trecerea forțată a multora la uniație – a putut să stârnească interesul elevului Eminovici; despre el colegii de gimnaziu recunoșteau că: „Cele mai bune note le avea Eminescu din religie, din limba și literatura românească și din istoria universală"[18], domenii în care va excela și mai apoi, când se va dovedi un pertinent adept al „cugetării sacre", neîmpăcat cu gândirea secularizată, un scriitor de excepție, un fervent combatant pentru drepturile istorice ale românilor.

În perspectiva istorică, Eminescu va sublinia pregnant aportul Bisericii strămoșești, prin lumina cărții, la apărarea și păstrarea „identității și unității spirituale" a neamului românesc: „Epoca reformațiunii, răspândindu-se prin periferii, au ajuns în Ardeal; Calvinii începuseră a traduce cărți bisericești în românește pentru a atrage la reformă și poporul românesc. Ei bine, biserica și domnii noștri au combătut reforma cu armele ei proprii. Au pus a se traduce cărțile bisericești (ortodoxe – n.n.) în limba românească, au introdus limba poporului în biserică și în stat, în locul celor străine hieratice. Dacă chiar ar fi existat înclinări de dialectizare a limbei noastre, ele au încetat din momentul în care biserica au creat limba literară, au sfințit-o, au ridicat-o la rangul unei limbi literare și de stat..."[19]. Momentul acela este al lui Matei Basarab, al *Cazaniei* lui Varlaam, al lui Dosoftei (mult iubit de Eminescu din copilărie), al *Bibliei* lui Șerban, ca și al lui Antim Ivireanul, cel ce a desăvârșit intrarea limbii române în cultul liturgic și și-a rostit *Didahiile* în cea mai autentică limbă populară. Nu știm, însă, dacă Eminescu va fi conștientizat astfel și importanța mitropolitului cărturar și tipograf. Îi vor fi fost suficienți – pentru susținerea ideii – Varlaam și Dosoftei și Șerban? Atunci nu și-ar fi căutat informații și surse de expresivitate poetică în atâtea cărți și manuscrise pe care și le procura și le purta cu el ca singură avere! Cât despre Antim, caterisitul, numele lui era prohibit, iar tipăriturile lui se imprimau ori se copiau mai totdeauna fără numele lui, ceea ce îi făcea pe unii să le fragmenteze în miscelanee sau chiar să le completeze adaptativ în raport de necesități ori diverse interese.

Această ultimă situție o întâlnim într-o altă tipăritură din inventarul bibliotecii gimnaziștilor cernăuțeni, înscrisă la numărul 65, cu titlul *Adunare de pilde filosoficești și rugăciuni bisericești așiăzate pe fiășcare și foarte folositoare fieșcăruia ce iubește cetirea, tradusă de'n grecește în românește și tipărită*

17 cf. D.B. (Doru Bădără), în vol. *Antim Ivireanul*, *Opera tipografică* (...), 2016, p. 68

18 Teodor Ștefănelli, în vol. *Amintiri despre Eminescu*, antologie și ediție îngrijită de Ion Popescu, Iași, Editura „Junimea", 1971, p. 157; idem, în vol. Ei l-au văzut pe Eminescu, antologie, ediție, note, bibliografie de Cristina Crăciun și Victor Crăciun (...), Cluj-Napoca, Editura „Dacia", 1989, p. 81.

19 Mihai Eminescu, *Cărțile bisericești*, în: „Timpul", VI, 1881, 10 octombrie, p. 1 – apud Mihai Eminescu despre cultură și artă, ediție îngrijită de D. Irimia, Iași, Editura „Junimea", 1970, p. 216.

acum a 3-a oară cu chieltuiala unui de neam românesc iubitoriu, 1835[20]. Este vorba de o culegere de texte sapienţiale, care aduce cu o tipăritură târgovişteană, din 1713, a lui Antim Ivireanul, anume *Pilde filosofeşti de pe limba grecească tîlmăcite rumîneaşte, carele cu cucerie s[-]au închinatŭ prea Luminatului oblăduitoriu Ţării Rumâneşti Ioannŭ Constandinŭ Basarab Voevodŭ, fiind Mitropolit chir Anthim Ivireanulŭ. De chir Manul al lui Apostolŭ, cu a cărui cheltuială acum întîi s-au tipărit în Tîrgovişte la leat 7221*[21]. O lucrare apărută, în acelaşi an, mai întâi în limba greacă, sub titlul „*Maxime ale unor vechi filosofi, traduse din italiană în limba noastră simplă...*" (neo-greaca populară), după ce fusese tradusă din franceză (autorul ei: Antoine Galland, care, după cum se vede, era eludat, odată intrată în circulaţie lucrarea sa!) în italiană, de către Anton Maria del Chiaro, şi din italiană în greacă de către preotul grec Ioan Avramios, venit de la Veneţia, iar apoi, din greacă în limba română „simplă" (şi ea!) de către Antim Ivireanul. Lucrarea în limba română a cunoscut mai multe reeditări, în 1783, Râmnic; 1808, Braşov; 1814, Sibiu; 1864, Bucureşti[22] – ceea ce denotă că tipăritura din 1835 (pe care Moses Gaster, fără dubii, dar şi fără destulă informaţie şi analiză, o socotea drept „a doua ediţie"[23] a „Pildelor filosofeşti..." din 1713 traduse şi imprimate de „vlădica Antim") nu va fi fost identică, va fi avut fragmentări ori completări care-i vor fi eludat identitatea originară şi conştientizarea acesteia.

Că Eminescu, cu apetitul lui aparte pentru cărţile vechi, va fi citit această lucrare pe când era elev sau în 1871, când îl regăsim custode al bibliotecii gimnaziştilor cernăuţeni, putem deduce şi din faptul că, în 6 martie 1875, pe când conducea Biblioteca Centrală din Iaşi propunea spre achiziţionare, între alte 17 tipărituri, şi „*Pilde filosofeşti*. Lipsesc 3 foi la'nceput şi titlul. 1 vol. 16° legat"[24]. În legătură cu acest exemplar incomplet, Alexandru Elian a opinat că ar fi putut fi ediţia 1783, Râmnic sau 1795, Sibiu, fiind, însă, vorba de *Fiore di virtù*, în traducere românească, observă Rosa del Conte, care preia informaţia lui Nicolae Iorga despre tipăritura lui Antim *Pilde filosofeşti*, din 1713 şi optează pentru aceasta sau o reeditare a ei[25]. Neavând pagina de titlu, poate că Eminescu nu va fi ştiut că este o tipăritură a lui Antim, ci numai una dintre multele cărţi vechi din care sorbea înţelepciunea şi se încânta de farmecul limbii („uimitor" însuşite de către Ivireanul, cum remarca G. Călinescu).

În perioada sa ieşeană (1874–1877), Mihai Eminescu, în pasiunea lui specială (dobândită de la Aron Pumnul, dar dezvoltată şi din resorturi proprii) pentru trecutul românesc (ultragiat prin rapturi mai recente asupra Bucovinei şi Basarabiei) şi pentru cartea veche, tipărită ori copiată/manuscrisă, a continuat, cum a făcut-o oriunde şi oricând (la Cernăuţi, la Viena şi Berlin, apoi la Bucureşti), să-şi procure „multe vechituri, din manuscrise şi tipărituri vechi româneşti"[26] care-i constituiau, în cufere, „biblioteca", singura sa avere. Îşi făcuse obiceiul – consemna profesorul Ioan

20 v. Aurel Vasiliu, în op. cit.

21 *ibidem*.

22 Moses Gaster, Literatura populară română (...), 1983, p. 138.

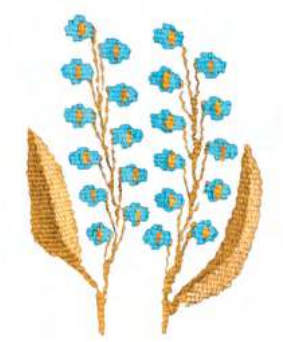
23 V. Antim Ivireanul, *Opera tipografică* (...), 2016, p. 182.

24 v. Alexandru Elian, „Eminescu şi vechiul scris românesc", în: Studii şi cercetări de bibliologie, 1955, nr. 1, p.133; v. şi Rosa del Conte, *Eminescu sau despre Absolut*, ediţie îngrijită, traducere şi prefaţă de Marian Paparagi. Cuvânt înainte de Zoe Dumitrescu-Buşulenga, Postfaţă de Mircea Eliade, cu un Cuvânt pentru ediţia românească de Rosa del Conte, Cluj, Editura „Dacia", 1990, p. 416.

25 v. Rosa del Conte, *op. cit.*, p. 419.

26 cf. într-o scrisoare adresată de Eminescu lui Maiorescu, în octombrie 1877, când i se cerea să vină la Bucureşti şi dorea să le ia cu el – v. Florica Dimitrescu, „Mihai Eminescu şi limba veche", în vol. F. D., Contribuţii la istoria limbii române vechi, Bucureşti, Editura Didactică şi Pedagogică, 1973, p. 247.

Scurtu – „să reproducă în „Cd.l." („Curierul de Iași" – n.n.) bucăți din scrieri mai vechi românești"[27], pentru a exemplifica stilul cumpătat, frazarea ritmată și expresivitatea cuvintelor și a locuțiunilor, pentru a utiliza, ca niște constante ale limbii, asemenea arhaisme, în contextul tendințelor din epocă de înnoire și modernizare, nu o dată exagerate, inadecvate. Tot astfel, Eminescu obișnuia de „citea (din textele vechi) la întruniri literare (...), ba și ca profesor da elevilor de tradus pe nemțește fragmente din „Cronici" ..."[28]. „Limba literară, nu cea grăită în societatea cultă, limba cronicarilor și a legendelor – avea să scrie el în ziarul „Timpul", la București – e pe alocurea de o rară frumusețe. Multe texte și bisericești și laice au un ritm atât de sonor în îmbinarea cuvintelor, încât e peste putință ca frumusețea stilului lor să se atribuie întâmplării și nu talentului scriitorului și dezvoltării limbii"[29].

Cu Moses Gaster despre „literatura poporană" și despre „vlădica Antim"

Cunoașterea complexă și profundă a limbii române, în reperele ei lexical-istorice și în structurile ei morfo-sintactice stabile, organice[30], îi va fi de mare folos, la Iași, lingvistului H. Tiktin, fapt recunoscut cu probitate de către acesta, care îl consulta adesea pentru a percepe mai adecvat semantica unor cuvinte și spiritul limbii autohtone; pe de altă parte, este de reținut că, pentru o însușire cât mai bine cumpănită și autentică a limbii române în contextul începutului modernizării noastre culturale, Eminescu, încă de la Cernăuți[31], se orientase corect, evitând exagerările etimologiștilor, ca și adopția fără măsură a neologismelor, iar pentru toate acestea s-a implicat în adevărate „campanii de presă", scrisul său, fie cel beletristic, fie cel publicistic fiind adevărat model în epocă. Totodată, ideea lui Eminescu, lăstărită cumva din *Lepturariul* „pumnulist" și din *Crestomația* cipariană, precum că, în cultura noastră medievală, s-a făcut, chiar dacă fără experiență și conștiință estetică, dar cu talent, pe alocuri, literatură – mai calificat, mai precis, Eugen Negrici o numește cu sintag-

27 v. I. Scurtu, în vol. Mihai Eminescu. *Scrieri politice și literare. Manuscrise inedite și culegeri din ziare și reviste.* Ediție critică de ..., vol. I (1870-1877), București, 1905, p. 324.

28 I. Scurtu, în *op.cit.*, pp. 324-325

29 (Eminescu) în *Timpul*, 21 nov. 1881 – apud Fl. Dimitrescu, op. cit. . A se compara această idee, în virtutea analogiei și ca o precedență, cu aceea a criticului și istoricului literar din zilele noastre Eugen Negrici, cel din seria *Expresivitatea involuntară*.

30 pentru care v. cap. *Filologie. Folclor* din vol. Mihai Eminescu, *Fragmentarium*, ediție după manuscrise, variante, note, addenda și indici de Magdalena Vatamaniuc, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1981, pp. 239-274; v. și cap. „Despre limbă", în vol. *Mihai Eminescu. Despre cultură și artă* (...), 1970, pp. 211-237.

31 v. Teodor Stefanelli, în vol. *Ei l-au văzut pe Eminescu* (...), 1989, p. 80: (elevul Eminoviciu „vorbea românește mai corect decât noi, și se ferea și de așa-numitele expresii pumnuliste...").

ma „expresivitatea involuntară" –, ea a fost, la București, un „răsad bun" pentru opera comparatistă a savantului Moses Gaster, pornită, la rândul ei, din premisa că literatura bizantină și literaturile sud-est europene medievale (acestea, chiar și informe) au constituit un vehicul pentru pătrunderea literaturii ebraice pe continentul european. Adept al teoriei difuzioniste a englezului Benfey, care opina că nu există, în literatura popoarelor, motive literare originale, ci o continuă migrare a acestora din anumite zone de difuziune și prin lanțuri de verigi de selecție și de adaptări, Gaster ajungea, în urma unor investigații comparatiste inedite, să scrie că, în arealul și în răstimpul difuziunilor: „Poporul român nu s-a izolat de orice contact cu cele(l) alte popoare și nu s-a hrănit, în cursul secolilor, cu fărâmituri căzute de la masa anticității clasice. Dimpotrivă, vedem pe poporul român într-o vecinică mișcare, dezvoltând o energie intelectuală cum e proprie popoarelor pline de viață și de viitor. Poporul român a șezut la aceeași masă deopotrivă cu celelalte popoare moderne, s-a hrănit cu același nutriment, s-a adăpat din același izvor și *literatura populară română* formează o verigă în lanțul de aur ce leagă popoarele între dânsele"[32].

Interpretând literatura într-un sens quasi-originar, dar și medieval – ceea ce este text (scris, dar și oral)[33] –, Gaster, în volumul *Literatura populară română* (1883), ca și în *Crestomația* sa (1891, două volume), în spiritul magistrului său, nu era interesat în mod expres de originalitatea adaptării motivului literar de către un autor sau un popor și nici, cu atât mai mult, de valorizarea estetică (normă a selecției), ci și-a extins investigația, după cum se rezumă Mircea Anghelescu (editorul său la centenar), „asupra tuturor textelor care circulă în folclor, pe cale orală sau în scris, indiferent de finalitatea lor; el supune cercetării atât folclorul propriu-zis, în înțelesul modern al cuvântului, cât și literatura «populară scrisă», textele sapiențiale, taumaturgice, rețete sufletești și trupești, cărțile populare, amulete, cărți de prevestiri, de vise ș.a., într-un cuvânt, tot corpusul de texte care modelează și determină profilul spiritual al unui popor în spațiul culturii sale tradiționale"[34]; acestor texte, cu diferitele lor secvențe, cercetătorul se străduiește să le refacă drumul universal al difuziunii, fără a eluda, totuși, pe acelea ce îi apar a fi alcătuiri autohtone, precum *Miorița*, despre care comparatistul înveterat conferă: „Până acum (...) n-am găsit la alte popoare o analogie perfectă cu Miorița..."[35]. În pofida unor inerente erori din impresionantul său travaliu, ceea ce mai este demn de subliniat este că, Gaster, în cărțile sale, face, în spiritul epocii la noi (al lui Hașdeu, al lui Eminescu ș.a.), o conjuncție între literatura poporană scrisă și „literatura poporană nescrisă", aici fiind „pentru întâia oară în chip programatic și pe larg cercetată literatura populară în legătură cu creația auctorială românească"[36].

La toate acestea va fi contribuit și Eminescu, care, în afară de multe idei lămuritoare din discuțiile prelungite cu Gaster, i-a împrumutat acestuia, pentru laboratorul lucrărilor sale, zece cărți și manuscrise din biblioteca lui ambulantă[37] (consemnate apoi onest de către savant în subsolul paginilor); e vor-

32 Moses Gaster, *op. cit.*, p. 3.

33 v. Adrian Marino, *Hermeneutica ideii de literatură*, Cluj-Napoca, Editura „Dacia", 1987, pp. 38–41, 53–54 ș. a.

34 Mircea Anghelescu, în vol. *Moses Gaster*, op.cit., p. IX.

35 Moses Gaster, *op. cit.* p. 315.

36 Mircea Anghelescu, în *op. cit*, p. XII.

37 cercetate de Alexandru Elian în *op. cit*, unde, pentru a reconstitui cât de cât biblioteca poetului, le pune în relație cu cărțile și manuscrisele lui Eminescu donate Academiei de către Titu Maiorescu, în 1902.

ba de lucrări tipărite ori miscelanee de până la 1830, când organicitatea limbii și a culturii vechi românești pe relația Orient-Occident s-a văzut contracarată de aplombul „modernității" de sorginte occidentală, care a adus cu sine și un spirit auctorial pregnant. O remarcă a Rosei del Conte în această privință, anume că: „Eminescu vedea iremediabil întreruptă această tradiție tocmai începând din 1830, de acord în aceasta cu prietenul său filolog Gaster, care refuza să introducă în *Crestomația* lui texte de epocă ulterioară"[38] – această remarcă ne permite să observăm că, după o primă etapă, aceea a redactării poemului *Epigonii* (1870), cu viziunea antinomică asupra raportului dintre tradiția „de aur" și inovația derizorie din zilele sale, Eminescu se va consacra îndeosebi trecutului, *recte* istoriei, limbii și culturii noastre vechi, medievale, dar nu cu interesul savantului comparatist, ci cu năzuința de a-și hrăni spiritul și gustul artistic cu valorile acesteia și a le transpune subtil în creația proprie, ca soluție personală la problemele limbii literare în epocă (și nu numai). În acest sens, îl evoca și Gaster mai târziu: „Când îi plăcea vreo frază îmi spunea: „Ia mai citește o dată că tare îmi place!" sau „Știi că zice bine!" Și din când în când lua câte o fițuică de pe masă și copia o frază sau un cuvânt care-i plăcea mai mult. Nu mă îndoiesc că pe urmă aș fi putut ușor să le găsesc în poeziile sau scrierile lui. El avea obiceiul de a copia des ceea ce a scris odată și a tot schimba și netezi cuvintele și nu am nicio îndoială că frumusețea limbii sale se datorește citirii textelor vechi pe care se vede că el le citise odinioară"[39] (sublinierile noastre, I. St. L.). În același sens remarca, în continuare, și Rosa del Conte despre exercițiul scripturistic al lui Eminescu, în primul rând cel legat de limba poetică: „recufundând-o în izvoarele trecutului, din care avea să țâșnească, cum spunea el despre vremuri, «proaspătă și limpede» în toată frumusețea vigorii ei feciorelnice". O limbă «hrănită din cea mai aleasă floare a unei vechi și bogate culturi», cum o definea Elian: veche și miraculos de tânără, cum se întâmplă cu orice sinteză înfăptuită printr-un act creator într-adevăr vital"[40].

Unde va fi având un loc și un rol Ivireanul Antim în acest univers încercăm să elucidăm, adăugând, la cele menționate mai sus, alte noi referințe, alese, mai întâi, din cărțile lui Moses Gaster. Acest savant evreu care ne-a lăsat mărturii calde despre Eminescu și despre limba și cultura română medievală și premodernă[41], dovadă că se va fi pătruns de orizontul uni-

38 Rosa del Canto, *op. cit.*, p. 281.

39 M. Gaster, scrisoare din 11 ian. 1934, în vol. Nicolae Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, II, p. 389 – apud Florica Dimitrescu, op. cit., p. 248.

40 Rosa del Conte, *op. cit.*

41 și care l-a apărat pe Eminescu de acuza de antisemitism, scriind: „Se zicea că era antisemist. Pe atunci antisemitismul era foarte răspândit, dar el n-a fost contaminat de acest virus, foarte rar a abordat chestiunea evreiască în ziar și numai o dată sau de două ori în poemele sale, unde i-a satirizat pe greci și a adăugat, de ase-

versal și simțirea românească a marelui poet (un posibil mentor pentru el[42]), s-a bucurat din plin, în lungile discuții despre literatura veche din țările române, de competența lui Eminescu, substanțială, generoasă și creativă[43] și de sprijinul lui concret; de aceea presupunem ca firesc faptul că informațiile și interpretările referitoare la una sau alta dintre lucrările literare analizate, vor fi fost deopotrivă și ale lui Eminescu.

Astfel, încă de la prima carte populară, *Alexandria*, analizată în volumul său *Literatura populară română*, Moses Gaster îl invocă pe del Chiaro, secretarul florentin al Brâncoveanului, autorul cărții despre *Revoluțiile Valahiei* (1718, Veneția) – autor citat și în *Crestomație sau analecte literare* (Blaj, 1858, p. XXXIII), de Timotei Cipariu și în *Cuvinte din bătrâni* (vol II, 1879, p. XXXI), de către B.P. Hașdeu. Gaster îl invocă, însă, pentru că del Chiaro a atestat *Alexandria* tipărită în vremea lui Antim (fără să spună că acesta a tipărit-o și fără să fie văzută până acum de către vreun cercetător)[44]; de aceea, savantul se cantonează în analiza unui manuscript din 1704 (aflat în posesia lui B.P. Hașdeu, după ce aparținuse episcopului Dionisie al Buzăului). Pentru noi este importantă citarea lui Anton Maria del Chiaro, care, în cap. *Fuga lui Mavrocordat din București spre Dunăre*, scrie rânduri adevărate, de prețuire pentru Antim și de înfiorare față de pătimirea lui mucenicească. Deducem, așadar, că aceste rânduri îi vor fi fost cunoscute lui Eminescu, mai întâi, în rezumat, de la Cipariu, apoi *in extenso* din volumul evocat și în discuțiile cu Gaster. Din păcate, la imaginea de mare tipograf și cărturar, de patriot român a Ivireanului, del Chiaro, care dă o prea sumară listă a tipăriturilor din epoca lui Antim[45], nu adaugă nimic, catolic fiind, despre oratoria ortodoxă a lui Antim, ca să-i fi stârnit interesul artistic lui Eminescu. Pe de altă parte, faptul că, în cel puțin două rânduri, Gaster scrie despre „vlădica Antim"[46], denotă o anume familiaritate a lui (ca și a lui Eminescu) cu personalitatea acestui eminent realizator de tipărituri vechi românești.

Într-un al doilea rând, evocând anume tipărituri ale lui Antim, asimilat prioritar în această calitate, cei doi cercetători, Gaster și Eminescu, se pare că au fost interesați mai ales de conținutul (moral-spiritual) al acestor lucrări și mai puțin de personalitatea tipografului lor. Așa se întâmplă cu *Floarea darurilor*, considerată ca fiind „tipărită întâiași dată la 1700 în Snagov"[47] și din care extrage „vestita legendă despre finix", pe care o întâlnim și în *Didahiile* antimiene[48], dar Gaster nu știe de aceasta; așa se întâmplă și cu *Mărgăritarele* Sfântului Ioan Gură de Aur (Zlatoust), tradus în românește de Radu Greceanu, tipărită la București, în 1691, și la a căror imprimare va fi avut un rol și Antim Ivireanul; nu altfel se întâmplă, totuși, cu mai sus citată tipăritură *Pilde filosofești*, realizată la Târgoviște, în 1713,

menea, un cuvânt despre evrei" (cf. *Moses Gaster* în corespondență, ediție îngrijită, prefațată, note și indici de Virgiliu Florea, București, Editura „Minerva", 1985, p. 27).

42 v. Dan Zamfirescu, *Studii și articole* (...), 1982, p. 48; idem, Contribuții (...), 1981, p. 52.

43 cf. Alexandru Elian: „Întinsele cunoștințe în domeniul vechiului tipar românesc ale lui Eminescu, posibilitatea de orientare într-un sector divers și dificil, ca acela al manuscriselor, unite cu o temeinică cunoaștere a paleografiei chirilice, promiteau să dea, pe viitor, un eminent specialist în toate problemele legate de scrisul românesc" (op. cit., pp. 135–136).

44 v. Anton Maria del Chiaro, *Revoluțiile Valahiei*, (...), studiu introductiv și note de arhimandrit Mihail Stanciu și Academician Gabriel Strempel, București, Editura Basilica Patriarhiei Române, 2012, pp. 148–154.

45 v. Anton Maria del Chiaro, *op. cit.*, pp. 68-69; v. și Moses Gaster, *op. cit.*, p. 138.

46 v. Moses Gaster, *op. cit.*, p. 138 ș.c.l.

47 ibidem, p. 94 ș.a.

48 v. Antim Ivireanul, *Opere*, (...), 1972, p. 191 („Cuvânt de învățătură asupra omului mort").

de către „vlădica Antim”[49], despre care apoi nu se amintește nimic, măcar ca promotor al tipăriturilor moral-filosofice și duhovnicești, interesul centrându-se asupra acestora, cu toată substanța lor sapiențială.

Un alt aspect, de data aceasta revelatoriu, este acela al textelor antimiene copiate (uneori, chiar de către Eminescu), ceea ce denotă o cunoaștere realmente apropiată a măcar unei părți din opera mitropolitului, din care a selectat ceea ce i s-a părut exemplificativ pentru ideile lui din poezie, dar și din publicistică. Astfel, după cum a observat Al. Elian, *Stihuri politice 10 asupra stemei prea luminatului Domn Io Constandin B. Basarab Voevod*, incluse în miscelaneul *Sinopsis adică cuprinderi în scurt a cei vechi și a cei nouă scripturi* (Râmnic, 1783), propus de poet spre achiziționare la Biblioteca Centrală din Iași, au fost „copiate din *Evanghelia* de la Snagov, 1697, unde însoțesc, pe verso paginei de titlu, stema țării”[50]. Tot astfel, Alexandru Elian, încercând să lămurească sursa rugăciunii lui Calist inclusă în articolul *Cristos a înviat!*, o regăsește, ca fragmentul I, „într-o formă foarte apropiată de aceea dată de Eminescu”, în *Evhologhion adică Molitvenic*, tipăritură antimiană de la Târgoviște, 1713, în timp ce, în fragmentul II, din aceeași sursă, „textul dat de Eminescu e, pe alocuri, prescurtat, poate chiar de el însuși”[51].

Este posibil ca asemenea exemple, ce implică analiza filologică și epigrafică de profundă specializare, să fie edificatoare pentru relația interioară a lui Eminescu cu mitropolitul cărturar și tipograf Antim Ivireanul, cel căzut martiric pentru neamul românesc și biserica lui strămoșească, dar despre care, în relația exterioară, marele poet și jurnalist nu a scris nimic, cum n-a făcut-o expres nici pentru Brâncoveanu și fiii săi mucenici, sau nici despre *Miorița* cu păstorul ei sacrificat. Nu știm dacă e cazul să ne întrebăm de ce această tăcere în fața unor subiecte ce cutremură ființa, dar dacă o facem, am avea – oprindu-ne la Antim – cel puțin două-trei răspunsuri posibile.

În pofida calităților sale de excepție, atestate de Anton Maria del Chiaro, mitropolitul Antim, în plan istoric și biografic, era asimilat epocii lui Dimitrie Cantemir și Constantin Brâncoveanu, care, după epoca de pace și înflorire a lui Matei Basarab – considerată adevăratul etalon românesc al trecutului –, au practicat o politică duplicitară față de Turcocrația încă puternică, ceea ce, punitiv, a adus țărilor române, pierderea domniilor pământene și intrarea în „veacul de tină al fanarioților”, veac în care „înrâurirea Rusiei în principate crește din ce în ce”[52], ajungând până la ră-

49 Moses Gaster, *op. cit.*, p. 138.

50 Alexandru Elian, *op. cit.*, p. 143.

51 v. *Ibidem*, p. 144.

52 v. Mihai Eminescu, *Publicistică. Referiri istorice și istoriografice* (...), Chișinău, Editura „Cartea moldovenească”, 1990, pp. 112-113 (apud M.E., „Cinci secole de istorie”, în Timpul din 3, 4, 7, 8, 10, 14 martie 1878).

pirea Basarabiei în 1812 (ceea ce Eminescu nu putea ierta!). În plus, și Antim, funciarmente ostil față de „scârbele robiei vavilonești”[53] a otomanilor, fusese și el duplicitar acestora și acolitului lor, domnitorul fanariot, în 1716, iluzionându-se că țara va fi salvată de austrieci (pe care, de asemenea, Eminescu nu-i agrea, fiindcă răpiseră Bucovina!)

Într-un al doilea rând, Eminescu, apărător al memoriei celor sacrificați politic pentru patriotismul lor – așa îl vedea pe Grigorie Ghica Voievod, într-un articol din 1 și 3 octombrie 1876, în „Curierul de Iași” –, ar fi fost să scrie și despre mitropolitul martir Ivireanul, cel cinstit cu evlavie în memoria populară și căruia, împreună cu Gaster, el însuși îl va fi zis cu afecțiune „vlădica Antim”; totuși, n-a făcut-o pentru că, probabil, el, care ținea cu sfințenie la „Biserica lui Mateiu Basarab și a lui Varlaam, maica spirituală a neamului românesc, care a născut unitatea limbei și unitatea etnică a poporului”[54] nostru, nu și-a îngăduit (sau n-a apucat) să abordeze problema canoanelor caterisirii, pe care, în raport cu multiplele teme majore cu care se frământa, o va fi socotit secundară ori, dacă nu, inoportună, pe când Biserica Ortodoxă din Regatul României năzuia să-și obțină de la Patriarhia Ecumenică autocefalia.

Într-un al treilea rând, este de presupus că, dacă Eminescu, împreună cu alți cărturari ai vremii (Odobescu, Hașdeu, Gaster, Melchisedec) ar fi cunoscut majoritatea operei tipografice a lui Antim (lista lui Anton Maria del Chiaro fiind doar o sugestie și nici Odobescu, care a adus din mănăstiri tipărituri și manuscrise pentru Biblioteca Academiei nu le așează pe cele antimiene într-o ordine relevantă) și dacă ar fi înțeles rolul Ivireanului ierarh, tipograf, cărturar și tălmăcitor, în bătălia cu ierarhii și profesorii greci, câștigată prin desăvârșirea introducerii limbii române în cultul liturgic (în dauna celei slavone sau a celei grecești) și în mlădierea limbajului eclezial după tiparele constante ale limbii neamului (astfel încât și azi, în genere, se slujește în biserică după textele lui Antim), nu ar fi pregetat să-l înscrie elogios pe linia Varlaam-Dosoftei-Șerban-Antim în configurarea limbii bisericești „pe înțeles” popular.

Tot astfel, putem fi siguri că, dacă, între nenumăratele manuscrise pe care le va fi citit, ar fi întâlnit didahii recunoscute ca aparținând lui Antim Ivireanul (ca în mss. 302 evocat mai sus, dar necunoscut de poet), Eminescu, în dragostea lui necondiționată pentru limba vernaculară, pentru cuvintele și locuțiunile ei și pentru multele expresii poetice care înfloreau textele vechi, ar fi sesizat conținutul moral-spiritual înalt și profund, patosul afirmării lui într-o vreme de criză a conștiinței și virtuțile stilistice ale expresiilor și frazelor ample antimiene și n-ar fi pregetat să laude personalitatea și talentul mitropolitului orator, tot așa cum a făcut pentru mitropolitul Varlaam, autorul acelei Cazanii – *Carte românească de învățătură* – întâlnită în atâtea biserici și case din satele ardelene, mai ales, străbătute de poet; ar fi scris despre Antim cu atât mai mult cu cât acesta, înțelegându-și misiunea sacră de păstor de suflete, s-a adresat contemporanilor în limba lor (aceeași și în vremea lui Eminescu!), i-a certat pentru slăbirea credinței și înmulțirea păcatelor și a nevoilor, iubindu-i, în același timp, ca pe „frați întru Hristos” și rugându-se pentru ei îndeobște. Și-ar fi aflat afinități de credință, sens al existenței, combativitate și abnegație, fiindcă – putem afirma fără niciun dubiu – cu

53 v. Antim Ivireanul, *Opere* (...), 1972, p. 7 („Aceasta o am zis când m-am făcut mitropolit”).

54 cf. *Timpul*, VII, nr. 63, din 20 martie 1881, p. 1.

nimeni dintre cei ce i-au urmat nu seamănă mai mult Antim decât cu Eminescu și cu nimeni dintre cei ce l-au precedat nu seamănă mai mult Eminescu decât cu Antim!

Acesta a fost și gândul nostru subiacent cu care am pornit demersul de față, premisa lui, ca să descoperim relaționări concrete în sprijinul ideii privind afinitățile (la distanță de timp și orizont problematic, totuși reale!) dintre cele două mari personalități ale culturii românești (și nu numai!). E vorba de afinități cultural-spirituale privind condiția de *homo religiosus*, etosul faptei, structura antinomică a ființei omenești, ca și aceea a discursului, drama înstrăinării și a adaptării, sensul moral-spiritual al existenței, scopul (de asanare și ordonare social-istorică) al combativității față de răul existențial (cu corelațiile lui), intransigența în numele adevărului, năzuința spre absolut (metaforic, *stea*), în sfârșit, abnegația și jertfirea. Complexitatea acestora nu ne îngăduie să o abordăm în contextul de față, totuși, înțelegând afinitatea în virtutea principiului analogiei – asemănare cu conștiința diferențierii –, deschidem această nișă, limitându-ne la un singur exemplu, cu titlu de sugestie semnificativă.

Rosa del Conte a insistat nu o dată să releve viața interioară a lui Eminescu ca ipostazând raportul *om-stea*, un topos mito-poetic de sorginte „mithraică și gnostică" (deci, „orientală și neoplatonică"): „omul vine dintr-o stea" și „năzuiește să se întoarcă" în câmpul astral, scăpând de *timpul muritor* și proiectându-se neabătut în extazul ascendenței; între altele, ilustra cercetătoare citează câteva versuri dintr-o variantă a *Glossei* eminesciene:

„Numai muzica din sfere
Izvorând de sus, te cheamă
- - - - - - - - - - - - - - -
Treacă falnic cine-o trece,
Tu te-ndreaptă dup-o rază"[55].

Or, versul ultim ne trimite, *volens-nolens*, la emblema Ivireanului – melcul ridicându-se pe o rază spre steaua divină –, pe care, fără îndoială, Eminescu o va fi văzut, sculptată, deasupra ușii de intrare în biserica mănăstirii lui Antim din București. Cu aceasta, nu vrem să spunem că emblema antimiană l-a inspirat pe Eminescu, care va fi asimilat relația între om și stea din tradiția populară, ca și din uriașa lui cultură; totuși, în fața acestui simbol al creștinului aspirând spre divinitate, poetul se va fi simțit întărit în năzuința lui interioară, luând pildă, în spiritul cărților populare *Fiziologul* și *Floarea darurilor* (binecunoscute lui), și de la ... melcul antimian, cu care-și va fi aflat nebănuită afinitate. Cât privește această inedită

55 v. Rosa del Conte, *op. cit.*, pp. 134–138.

relaționare a lui Antim cu Eminescu, cu orizontul cultural și metafizic al proiecției lui existențiale, va trebui să ne gândim că ea nu este fără rost, că Antim era chiar un om din Orient, cu o cultură bogată, greco-orientală, care se va fi răsfrânt, alături de sursele creștine[56], în alegerea melcului simbolic.

Și, totuși, surprize ... în publicistică

La sfârșitul acestei călătorii printre scyle și caribde ale... supozițiilor și documentării, rămânem cu regretul de a nu fi aflat dacă Eminescu va fi citit în vreun miscelaneu întregul set de didahii manuscrise, rostite de „vlădica Antim", lectura lor fiind posibilă numai în fragmente integrate în coligate, din care poetul își va fi notat expresii deosebite, folosite *tale quale* sau prelucrate, îndeosebi în poezie (mai permisivă pentru arhaisme). Și totuși, credem că și publicistica lui Eminescu se face ecou lecturilor din *Didahii*. Când citim în „Curierul de Iași"(din 30 septembrie 1977) formula „Vavilonul babilonicei împărății"[57], prin care Eminescu definește adunătura de profitori care au năpădit, în numele Curții Imperiale de la Viena, pământul mănos și lumea pașnică a Bucovinei după răpirea ei abuzivă și frauduloasă la 1774, nu se poate să nu ne gândim, obișnuiți cu universul textelor antimiene, la „scârbele robiei cei vavilonești" din partea Împărăției Otomane, pe care Antim o vitupera abuziv în chiar cuvântul rostit la întronizarea lui ca mitropolit[58] și pentru care se prezenta poporului ca părinte sufletesc, cu misiunea de a fi „de mângâiere" în raport cu acel rău istoric de veacuri.

O paralelă semnificativă putem face, de asemenea, între alte două texte aparținând celor doi protagoniști. Întâi, un fragment, frecvent citat de exegeți, pe care noi l-am socotit totdeauna oglindind o realitate de sfârșit de ev mediu (apud J. Huizinga)[59]:

56 v. Ioan St. Lazăr, „Reflecții privind pecetea ctitorială a mitropolitului Antim Ivireanul (II)", în *Tabor*, revistă de cultură și spiritualitate românească, Cluj-Napoca, XI, nr. 3, martie 2017, pp. 59–60.

57 v. Mihai Eminescu, *Publicistică* (...), Chișinău, 1990, p. 76.

58 v. Antim Ivireanul, *Opere* (...), 1972, p. 7, în didahia „Aceasta o am zis când m-am făcut mitropolit", pe care e de presupus că Eminescu o va fi citit.

59 v. Johan Huizinga, Amurgul evului mediu, (...), București, Editura „Univers", 1970, p. 248 și urm., de unde spicuim: „Sfintele sărbători, chiar și Crăciunul se petrec în dezmăț, cu jocuri de cărți, înjurături și vorbe de ocară; dacă mustri poporul, îți răspunde că nobilii, clericii și prelații fac același lucru fără să fie pedepsiți..."; la ireligiozitatea de la sfârșitul evului mediu, se referă și Ioan St. Lazăr, în vol. Sfântul Antim Ivireanul - «vistierie de daruri», Rm. Vâlcea, Ed. „Almarom", 2000, p. 95 și 180, unde se citează din același Huizinga: „Numai ideea de a desfide cu adevărat cerul conferă înjurăturii farmecul păcatului (p. 252) și: „În majoritatea cazurilor de impietate, atât de intens deplânsă, avem de-a face cu dispariția bruscă a tensiunii religioase, într-o viață intelectuală suprasaturată de conținut și forme religioase (p. 255). Această stare de lucruri era, însă, coexistentă cu o seamă de „tipuri de viață religioasă" (J. Huizinga, op. cit., pp. 274–294), „care proiectau și realizau idealul de cucernicie și sfințenie". Ivireanul ilustrează și el, ca și Bossnet, această contrareacție con-

„Că zice apostolul Pavel: „Limbile n-au lége şi fac ale legii". Iară noi, avînd lége, facem tot împotriva legii şi sîntem mai păcătoş decât toate neamurile şi decăt toate limbile. Şi puteţi cunoaşte aceasta, că iaşte aşa cum zic, că ce neam înjură ca noi, de lége, de cruce, de cuminecătură, de morţi, de comîndare, de lumînare, de suflet, de mormînt, de colivă, de prescuri, de ispovedanie, de botez, de cununie şi de toate tainele sfintei biserici şi ne ocărîm şi ne batjocorim înşine légea?! Cine din păgîni face aceasta, sau cine-s măscăréşte légea ca noi?...[60]".

Un ecou îndepărtat, de peste 150 de ani, întâlnim la Eminescu în mss. său 2258, f. 249:

„De mult aud lăudându-se inteligenţa extraordinară a românilor, deşi poate nimic nu-i mai neadevărat decât această laudă. Căci pe[ce] se bazează o asemenea supoziţie? Un popor căruia îi este silă de orice muncă ştiinţifică, a[l] cărui prisos de inteligenţă se consumă în lucrarea desigur cea mai uşoară a minţii omeneşti, în suduituri (subl. n. I.St.L.) sau ridicare la cer a guvernanţilor săi, nu poate fi numit un popor inteligent".[61]

În virtutea analogiei, ne putem imagina că Eminescu va fi citit didahia antimiană cu pasajul de mai sus şi că ceva din retorica acestuia îi va fi rămas în subconştient, pentru ca, în ceasul anume al înfiripării textului său, ceva din amintirea (latentă) a frazei antimiene cu vectorul ei, înjurătura, să iasă către „suprafaţă", ca un numitor comun, *recte*, în reflecţia eminesciană privind „lucrarea desigur cea mai uşoară a minţii româneşti", suduitura (un sinonim).

Cu acest al doilea exemplu, mai greu, dar nu şi imposibil de a fi perceput ca un „reflex", sugerăm şi dificultatea (neocolită) a demersului nostru, cotloanele subterane, dacă putem spune aşa, ale apelor freatice din literatura noastră veche, rămas în subconştientul lectorului până în clipa deversării în textul acestuia. Oricât de dificil acest demers, el ne arată, prin reperele reliefate, că a meritat şi ar putea să fie dus în continuare.

Cinci didahii de Antim ar fi citit, totuşi, Eminescu?

În încheiere, să reţinem: din partea I a textului nostru, a rezultat că Eminescu ar fi citit, fragmentar, în miscelanee, dintre didahiile lui Antim Ivireanul, următoarele:

servatoare, în didahii, care denotă „o relaţie direct proporţională între patosul critic în dezvăluirea păcatelor omeneşti şi tensiunea trăirii mistice; cu cât critica e mai vehementă, cu atât ea se face din resortul unui grad mai acut al sfinţeniei" (Ioan St. Lazăr, *op. cit.*, p. 96).

60 cf. Antim Ivireanul, *op. cit.*, p. 25-26 („Cuvânt de învăţătură. La duminica vameşului").

61 M. Eminescu, mss. 2258, f. 249 – apud George Munteanu, *Eminescu şi antinomiile posterităţii*, Bucureşti, Editura „Albatros", 1998, p. 89.

• „Luna lui iunie, 29 de zile, Cazanie la Sfinții Apostoli Petru și Pavel" (pentru metafora lună –„stăpâna mării");
• „Cuvânt de învățătură la octomvrie 26, în ziua Sfântului și Marelui Mucenic Dimitrie, izvorîtoriul de mir asupra cutremurului" (pentru sintagma „vânturile, valurile");
• „Luna lui dechemvrie, 6, Cazanie la Sfântul Nicolae" (pentru sugestia întunericului „ca o mare fără-o rază", dinainte de începutul lumii).

Acestor didahii li se adaugă, din partea a-II-a a textului nostru, relevate mai sus:
• „Aceasta o am zis când m-am făcut mitropolit" (pentru sintagma „Vavilonul babilonicei împărății");
• „La duminica vameșului. Cuvânt de învățătură" (pentru sinonimia înjurătura-suduitură).

Așadar, cu inerentul coeficient de probabilitate, impus „prin forța lucrurilor", am identificat cel puțin cinci didahii antimiene pe care, din copii manuscrise disparate, răspândite prin miscelanee necunoscute nouă, Eminescu le va fi citit, valorificând secvențe expresive în opera sa și făcând o legătură prin timp între lumea lui Antim și cea a lui Eminescu, între literatura română veche și literatura modernă. E mult? E puțin? Se presupuneau/se cunoșteau ele înaintea acestui demers? Ar merita el să fie continuat?